

Людмила Роздайбіда

Етнонаціональні процеси у формуванні державної політики України

Стаття присвячена етнонаціональним процесам у формуванні державної політики України. Аналізуючи ключові проблеми цієї галузі, авторка пропонує низку рекомендацій, котрі, на її погляд, можна застосувати при розробці державної етнонаціональної політики України.

The article is devoted to the analysis of the main problems of ethnic and national processes within the formation of state policy of Ukraine. The author offers the row of recommendations, which after her opinion can be applied in the development of the ethnic and national policy of Ukraine.

Міжнаціональний мир є одним із найбільших незаперечних здобутків молодшої Української держави. Однак, відсутність гострих етнічних конфліктів не вичерпує усього масиву проблем в етнонаціональній сфері. Динамічність і суперечливість міжетнічних процесів в Україні сприяють перманентній актуалізації цих питань у науковій площині.

Вагомим є доробок вітчизняних учених з даної проблематики. Він пов'язаний з іменами таких дослідників, як В. Котигоренко [9; 10], О. Антонюк [2], В. Євтух [5; 6], М. Обушний [15; 16], Л. Лойко [10], О. Мишловська [12], О. Рафальський [17; 18], Л. Рябшопко [19] та ін. Не можна оминати увагою й деякі колективні праці українських науковців, зокрема «Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду» за загальною редакцією Ю. Тищенко [1], «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» за редакцією І. Кураса [14], а також «Міжнаціональні відносини і національні меншини України: Стан, перспективи» за редакцією Р. Чілачави [13].

Метою пропонованої статті є висвітлення головних проблем, що виникають у сфері етнонаціональних відносин України, та перспектив подальшого розвитку цієї галузі.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань:

- визначити ключові проблеми в етнонаціональній політиці України та чинники, що їх зумовлюють;
- окреслити можливі перспективи поступу міжетнічних процесів з урахуванням сучасних реалій.

Міжнаціональні відносини в Україні будуються на демократичних традиціях, принципах міжнародного права і високих європейських стандартах. На шляху формування правового поля у сфері забезпечення прав нацменшин наша держава досягла вагомих результатів, закріпивши своїми нормативно-правовими актами чи не весь спектр передбачених у міжнародному законодавстві положень. При цьому Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), Декларація прав національностей України (1991 р.), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) випередили в часі прийняття Радою Європи провідних міжнародно-правових документів у цій сфері правовідносин – Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та Рамкової конвенції про захист національних меншин. Однак, у вітчизняному законодавстві, що регулює міжнаціональні відносини, повною мірою не передбачено механізми реалізації декларованих правових норм.

Формування етнополітичного курсу України відбувалося фактично паралельно з процесом здобуття незалежності та становленням нашої держави. Важливою віхою на цьому шляху стало прийняття Декларації «Про державний суверенітет України» [4] (6 липня 1990 р.). Цей документ юридично закріпив низку принципових положень стосовно національних проблем в Україні. По-перше, Дек-

ларація реалізувала право української нації на самовизначення. По-друге, визначила поняття «народ України», який становлять громадяни республіки всіх національностей. По-третє, Декларація констатувала, що в УРСР забезпечується рівність перед законом усіх громадян, незалежно від расової та національної приналежності, мови та релігійних переконань, гарантується «всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку». Декларація «Про державний суверенітет України» стала, таким чином, першим документом на шляху до відновлення незалежності України, побудови громадянського суспільства, формування правової держави та становлення української політичної нації.

1 листопада 1991 р. Верховною Радою України була прийнята Декларація прав національностей України [3], в якій визначалися основоположні засади та гарантії рівності прав усіх народів, національних груп та громадян, які проживають на території України. Цей документ охопив широкий спектр принципових положень:

- запроваджувалося право представникам національних груп обиратися до органів державної влади всіх рівнів, займати будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях;
- гарантувалося право усім національностям зберігати традиційне розселення, створювати національно-адміністративні одиниці;
- проголошувалося право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації (у місцях компактного проживання національних меншин їх мова може функціонувати на рівні з державною мовою);
- забезпечувалося право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, створювати власні культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання, вільно контактувати зі своєю історичною батьківщиною.

Окремим положенням зазначалося, що в Українській державі дискримінація за національною ознакою забороняється і карається законом.

Декларація прав національностей України, на думку фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, стала важливим рубежем у зміні державної політики, започаткувавши курс на згуртування громадян більшості та меншості за етнічною ознакою, на відміну від курсу на ізоляцію національних меншин, характерного для тоталітарного режиму [14, с. 298].

Фактичним мірилом консолідації громадян України, незалежно від їх національної приналежності, став Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. щодо підтримки Акту проголошення незалежності України. Його результати значною мірою залежали і від позиції національних меншин, адже кожен четвертий громадянин України не є

етнічним українцем. Результати референдуму засвідчили єдність громадян України, правильність обраного вектора національної політики і практичних заходів, що були здійснені на той момент Українською державою.

Базовим у етнонаціональній сфері правовідносин є Закон України «Про національні меншини в Україні» [7], ухвалений Верховною Радою 25 червня 1992 р. Цей нормативно-правовий акт, розроблений з урахуванням як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду, регламентував статус національних меншин, їх права, заклав підвалини демократизації національних відносин, надав гарантії задоволення національних прав особистості й етнічних груп. Законом гарантуються громадянам України незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримка розвитку національної самосвідомості й самовиявлення (ч. 1, ст. 1). Ст. 3 Закону України «Про національні меншини в Україні» дає чітку дефініцію поняття «національної меншини» як групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. При цьому, як зазначає Ю. Тищенко, «це визначення не містить жодних кількісних показників, часових критеріїв проживання на даній території, вимог стосовно наявності зафіксованих пам'яток матеріальної та культурної діяльності тощо» [1, с. 8]. Важливими є юридичні гарантії збереження етнічної ідентичності. Так, у ч. 1 ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» зазначено: «Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству». Для розвитку національних меншин у державному бюджеті України передбачаються спеціальні асигнування (ст. 16).

Широкий спектр прав національних меншин невіддільний від обов'язків, що їх визначає Закон України «Про національні меншини в Україні». Основоположним з них є вимога ст. 2, яка констатує, що громадяни України всіх національностей зобов'язані дотримуватись Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин.

З часу ухвалення Закону минуло більше 18 років, які виявили його як сильні, так і слабкі сторони. Досі, як зазначають фахівці, не опрацьований механізм реалізації низки статей закону, відсутні підзаконні акти, урядові рішення, укази Президента щодо виконання його положень, існує потреба у розробці закону про корінні народи (кримські татари, кримчаки, гагаузи), які не мають титульних державних утворень поза межами України [14, с. 301].

Конституційний процес 1990-х рр. не оминув сфери міжнаціональних відносин в Україні. Ще Конституція УРСР декларувала низку положень про рівність націй і народностей країни, їх права, однак не заклала юридичних гарантій реалізації цих прав. Внесені Верховною Радою зміни і доповнення до Конституції кардинально не могли

вирішити наболілі питання правового регулювання національних відносин, задоволення національно-культурних потреб етнічних груп в умовах демократизації України, переходу до ринкової економіки, інтеграції у світове співтовариство. При розробці проекту Конституції незалежної України враховувалися нові тенденції у цій сфері, особливості вітчизняної етнічної палітри, напрацювання міжнародних спеціалістів.

Конституція України [8], прийнята 28 червня 1996 р., закріпила нове поняття «український народ» як об'єднання громадян усіх національностей України. У Преамбулі зазначається, що Конституція як політико-правовий акт спрямована на зміцнення громадянської злагоди, розвиток демократичної, соціальної, правової держави.

Права національних меншин є невід'ємною складовою широкого спектру прав та свобод людини і громадянина, що знайшов своє відображення у більшості статей Основного Закону. При цьому деякі статті Конституції присвячені безпосередньо національним правам. Принципове значення мають ст. 23 і 24, в яких підкреслюється, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний та всебічний розвиток її особистості. Постулюється рівність громадян перед законом, відсутність привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Ст. 35 гарантує право на свободу світогляду і віросповідання, а це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Конституцією забороняється утворення і діяльність в Україні політичних партій, громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на розпалювання між-етнічної, расової та релігійної ворожнечі (ст. 36, 37). Кримінальна відповідальність за створення подібних організацій передбачена ст. 66 Кримінального кодексу України.

Основний Закон гарантує громадянам, які належать до національних меншин, право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства (ст. 53). Важливе значення мають ст. 10 і 11 Конституції України, які безпосередньо стосуються прав національних меншин. Вони гарантують «вільний розвиток, використання та захист російської, інших мов національних меншин», закріплюють державне сприяння «консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». До речі, поняття «корінний народ» юридично зафіксоване у ст. 11, 92 та 119 Основного Закону, однак його нормативно-правове тлумачення досі відсутнє.

Унітарний тип державного устрою України (ст. 2 Основного Закону) не дозволяє поки що говорити про створення територіальних національно-культурних автономій. Крім того, ст. 132 Конституції говорить про те, що територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації та децентралізації в здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їхніх історичних, економічних, екологічних, геог-

рафічних і демографічних особливостей, етнічних та культурних традицій.

Таким чином, Конституція України, ґрунтуючись на демократичних принципах і високих міжнародних стандартах, гарантує національним меншинам України, окрім задекларованих загальних прав людини і громадянина, право на недискримінацію, на свободу світогляду і віросповідання, право на навчання рідною мовою та її вивчення. Той факт, що права нацменшин знайшли місце в Основному Законі, свідчить про неабияку увагу державних керманців до етнонаціональних відносин, а відтак про відведення національним меншинам однієї з головних ролей у суспільно-політичному житті України.

Організаційне оформлення владних структур, на які покладалися функції врегулювання проблем у етнонаціональній сфері, було позначено численними труднощами. 5 липня 1991 р. було створено центральний уповноважений орган виконавчої влади – Державний комітет України у справах національностей та міграції, а також управління у справах національностей та міграції в обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях. Слід зауважити, що фінансова підтримка з боку держави для збереження та розвитку етнокультурної самобутності представників національних меншин України здійснювалась (і нині здійснюється) через різних розпорядників бюджетних коштів – Державний комітет України у справах національностей та міграції, Міністерство культури і мистецтв, Державний комітет телебачення і радіомовлення, Міністерство освіти і науки, Національна академія наук України, місцеві органи державної влади.

З прийняттям Акту проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) державою гарантувалася повна свобода розвитку всіх національних мов та культур. На цьому етапі державотворення етнонаціональна політика стає в один ряд з такими проблемами, як формування національних збройних сил, затвердження державної символіки, запровадження національної валюти тощо. Це, на думку дослідників, обумовлювалось, по-перше, прагненням зберегти єдність суспільства, запобігти будь-якій конфронтації на етнічному ґрунті; по-друге, усвідомленням значення участі представників національних меншин у референдумі 1 грудня 1991 р., що мав підтвердити волю українського народу до державної незалежності; по-третє, спадкоємністю демократичних засад у ставленні до національних меншин, їх мови і традицій, культурних та релігійних особливостей; по-четверте, готовністю України послідовно керуватись загальноєвропейськими нормами і принципами міжнародного права у національній сфері [14, с. 297].

Державна політика відносно національних меншин не завжди є послідовною [11, с. 203]. Цю тезу яскраво ілюструють численні реорганізації центрального державного органу, відповідального за цей напрямок роботи. За роки незалежності Держкомнацміграції неодноразово проходили і через зміни статусів, і через скорочення штату, і через ліквідації. Кожного разу ліквідація органу (а їх було шість з подальшим відновленням діяльності) призводила до розпорошення його функцій, втрати кваліфікованих кадрів, а відтак і до зменшення досвіду державницької роботи в цій галузі.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про національні меншини в Україні» (25 червня 1992 Р.) «центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин є Міністерство у справах національнос-

тей України». Цей орган державної виконавчої влади було створено 26 квітня 1993 р. 1994 р. компетенцію міністерства було поширено на сферу релігії та церкви, що призвело до зниження ефективності його роботи та, як результат, ліквідації. 1996 р. функції Міністерства було передано спеціально створеному Держкомнацміграції, що після ліквідації перетворився на департамент Міністерства юстиції. Певне зростання впливовості громадських організацій національних меншин сприяло відтворенню Державного комітету України у справах національностей та міграції (13 вересня 2001 р.).

Важливими ланками системи етнополітичного менеджменту Української держави є Республіканський комітет у справах національностей та депортованих громадян Автономної Республіки Крим, а також відповідні підрозділи при обласних державних адміністраціях. Відкритим на даному етапі залишається питання про створення профільних підрозділів у окремих містах з поліетнічним складом населення, а також у районах, куди повертаються репатріанти і де частка мігрантів та вимушених переселенців є значною. Таким чином, на сучасному етапі в Україні створена розгалужена мережа державного етнополітичного менеджменту.

І все ж ні відповідні органи державної влади, ні громадські організації нацменшин, ні самі представники етнічних спільнот, що проживають в Україні, поки що не наблизилися до остаточного вирішення численних труднощів, з якими вони постійно стикаються у своїй діяльності. Головні проблеми, іманентні сучасним етнонаціональним процесам, можна умовно класифікувати наступним чином: етносоціальні, етнокультурні та етнополітичні.

До першої групи, себто *етносоціальних проблем*, можна віднести, насамперед, низький рівень відтворення населення, який на фоні падіння обсягів репатріації етнічних українців та перманентної еміграції, особливо з західних областей, призводить до поступового скорочення чисельності представників титульної нації. Варто наголосити і на переважанні еміграційних настроїв у середовищі національних меншин, чим обумовлюється їх низька мотивація до участі у розбудові Української держави. Крім того, досить поширеним є російськомовний напрямок асиміляції більшої частини національних меншин, що ускладнює їх інтеграцію до української нації. Негативні соціальні наслідки має відсутність чіткої політики адаптації в українське суспільство представників соціально ущемлених («депривірованих») національних спільнот: депортованих народів, легальних і нелегальних біженців та вимушених мігрантів, а також представників етносів з відмінними від більшості населення соціокультурними стандартами, що має своїми наслідками нижчий за загальнодержавний рівень життя цих спільнот, виникнення в них криміногенної атмосфери, а також появу міжетнічної напруги в місцях їх компактного проживання [1, с. 106].

Другу групу становлять *етнокультурні проблеми*. Так, в Україні продовжується процес формування політичної нації, що об'єктивно сприяє пріоритетному розвитку української мови та культури. Стихійність цього процесу породжує регіональні й етнічні диспропорції у своєму поступі. При цьому в державі досі не вироблено ефективної політики підтримки української мови та культури, яка б консолідувала суспільство, унеможливаючи таким чином етнічні непорозуміння. До того ж в Україні не налагоджено діалог культур, питанням міжнаціональної злагоди не приділяється достатньо уваги на державному рівні. Та-

кий стан речей дозволяє штучно роздмухувати міжетнічну ворожнечу.

Етнополітичні проблеми пов'язані з неефективністю діяльності як неурядових інституцій, так і державних органів влади. Можна констатувати відсутність діалогу між громадськими організаціями національних меншин та органами державної влади, з одного боку, та відповідними національними спільнотами, з іншого. Ускладнює ситуацію й низький рівень інформованості усіх суб'єктів етнополітичних відносин і суспільства в цілому про стан справ у цій галузі, а також відсутність моніторингу ефективності реалізованих проектів.

Насьогодні чітко не сформульована концепція зовнішньої політики, яка б повною мірою враховувала інтереси як закордонних українців, так і національних меншин в Україні, що стає підґрунтям для виникнення непорозумінь і напруги в міжнародних відносинах і не дає скористатися потенціалом закордонних діаспор для налагодження міждержавних зв'язків.

Не сприяє оптимізації етнополітичного менеджменту існування розгалуженої мережі бюджетних програм, які реалізуються через різні розпорядників бюджетних коштів (Державний комітет у справах національностей та міграції, Міністерство культури і мистецтв, Державний комітет телебачення і радіомовлення, Міністерство освіти і науки, Національна академія наук України, місцеві органи державної влади). Така ситуація значно ускладнює процедуру контролю за використанням коштів, що призводить, з одного боку, до появи можливостей нецільового їх використання, з іншого – зумовлює труднощі у проведенні державної політики зі стратегічного планування. Ще одним фактором ускладнення ситуації з фінансування етнополітичної сфери на місцях є те, що здійснення планування видатків на підтримку національних меншин у місцевих бюджетах відбувається на основі суто регіонального бачення та найчастіше за залишковим принципом.

Перелічені проблеми лише частково відображають увесь спектр труднощів, що стоять на шляху до створення консолідованої української політичної нації з широким етнокультурним розмаїттям. Розв'язання цих проблем вимагає об'єднання зусиль вітчизняних законодавців, державних службовців, науковців, громадських організацій національних меншин, прямих представників етнічних спільнот. Поворотним моментом на цій ниві могло б стати ухвалення концепції державної етнополітичної політики України. Відповідний законопроект було внесено на розгляд Верховної Ради України народним депутатом Р. А. Чубаровим у грудні 2008 р. У цьому документі аналізується стан етносоціального та етнополітичного розвитку України, визначаються принципи, мета, завдання й основні напрями державної етнополітичної політики, а також пропонуються механізми її реалізації. За результатами розгляду у першому читанні проект Закону України «Про Концепцію державної етнополітичної політики України» прийнято за основу. Варто зауважити, що на розгляді Верховної Ради України перебуває раніше внесений Кабінетом Міністрів України законопроект «Про Концепцію державної етнополітичної політики» (№ 5659 від 17 червня 2004 р.). Тому Головне науково-експертне управління запропонувало з даних двох законопроектів розробити

єдиний проект закону з урахуванням висловлених зауважень і пропозицій.

Поліпшити ситуацію з фінансово-економічного забезпечення етнополітичної сфери могло б створення міжвідомчого органу, на який би покладалися функції аналізу ефективності та координації діяльності всіх державних органів, задіяних у цій галузі; контролю за використанням бюджетних коштів; розробки та відбору проектів, за якими реалізуватимуться основні заходи з підтримки національних меншин; удосконалення програм регіонального розвитку з урахуванням їх етнічної палітри.

Важливим завданням, що стоїть сьогодні перед державою, є підготовка компетентних державних службовців. Дослідження з процесу ухвалення та реалізації рішень в органах виконавчої влади на місцях з приводу вивчення та задоволення потреб національних меншин і народів України, проведене Ю. Тищенко та С. Бугаєвим, засвідчує відсутність у представників влади «чіткого розуміння етнополітичних процесів та спрямованості тих дій, які вони мають реалізувати від імені держави» [1, с. 252].

Отже, широкий спектр проблем в етнополітичній сфері породжує низку невідкладних завдань, вирішення яких стане запорукою утвердження в Україні міжнаціональної злагоди, розвитку громадянського суспільства і правової держави.

1. Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Ю. Тищенко (заг. ред.). – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с. 2. *Антонюк О. В.* Культурно-національні товариства / Олександр Васильович Антонюк // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с. 3. Декларація прав національностей України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. 4. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 31. 5. *Євтух В. Б.* Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний акценти / Володимир Борисович Євтух. – К.: УАННП «Фенікс», 1997. – 214 с. 6. *Євтух В. Б.* Урядові та громадські організації у системі етнополітичного менеджменту України / Володимир Борисович Євтух // Наукові записки / Збірник. – Сер. «Політологія і етнологія». – К.: ІПіЕНД, 2001. – Вип. 15. – С. 137–143. 7. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. 8. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. 9. *Котигоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / Віктор Олександрович Котигоренко. – К.: Світгляд, 2004. – 722 с. 10. *Котигоренко В. О.* Причинність етноконфліктів: впливи глобалізації / Віктор Олександрович Котигоренко // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 97–113. 11. *Лойко Л. І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Лариса Іванівна Лойко. – К.: ПЦ «Фоліант», 2005. – 634 с. 12. *Мишловська О.* Правові та інституційні засади вирішення проблем національних меншин: європейський досвід / О. Мишловська // Магістерум. – 2002. – Вип. 10. – С. 87–92. 13. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: Стан, перспективи / Р. Ш. Чілачава (ред.). – К.: Головна спеціалізована редакція літературними мовами національних меншин України, 2004. – 384 с. 14. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / Інститут політичних і етнополітичних досліджень НАН України / І. Ф. Курас (гол. ред.). – К.: ІПіЕНД, 2000. – 358 с. 15. *Обушний М. І.* Етнополітичні процеси в сучасній Україні: досвід, проблеми, перспективи (в співавторстві В. А. Рябало, О. М. Майборода). – К.: УАДУ, 1996. – 116 с. 16. *Обушний М. І.* Етнос і нація: проблеми ідентичності / Микола Іванович Обушний. – К.: УЦДК, 1998. – 204 с. 17. *Рафальський О. О.* Процеси культурної самоорганізації національних меншин в Україні (проблеми і перспективи) / Олег Олександрович Рафальський // Сучасність. – 2001. – № 3. – С. 145–152. 18. *Рафальський О. О.* Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / Олег Олександрович Рафальський / Інститут політичних і етнополітичних досліджень НАН України. – К.: Поліус, 2000. – 446 с. 19. *Рябошапко Л.* Українська держава та національні меншини: поступ до взаємної толерантності / Л. Рябошапко // Віче. – 2008. – № 23. – С. 24–26.